

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>

УДК 311.2:330.3

JEL: O35

В.П. ЗВОНАР, д-р екон. наук, с. н. с.,
пров. науковий співробітник відділу проблем формування соціального капіталу,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України,
б. Тараса Шевченка, 60, 01032, Київ, Україна,
e-mail: viktorzvonar@yahoo.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1300-4791>

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Висвітлено фундаментальні освітні, інноваційні, інституційні засади економічного освоєння соціального капіталу в суспільній системі. Поглиблено розуміння в цьому контексті ролі загальноосвітніх інституцій у процесі становлення соціального капіталу. Досліджено економічний зміст пасіонарності та громадського активізму як передумов соціальної капіталізації. Обґрунтовано комплексний підхід до позиціонування волонтерства в процесі розвитку соціального капіталу. Визначено вплив практик соціальної гейміфікації на цей розвиток. Виявлено взаємозв'язок становлення соціального капіталу та людського розвитку.

Ключові слова: соціальний капітал; джерела та принципи розвитку; освіта; активізм; волонтерство; соціальні інновації.

Розбудова соціальної держави в Україні, надання економічним процесам необхідної соціальної спрямованості, формування національного соціального капіталу наразі гальмуються недостатнім суспільним та експертним усвідомленням джерел і принципів розвитку останнього в умовах наростання кризових явищ. Накопичені проблеми в публічному менеджменті, соціально-трудої сфері, сфері партнерської взаємодії економічних суб'єктів свідчать про те, що без глибокого розуміння основ узгодження індивідуальних і суспільних інтересів, інтересів держави і громад україн важко досягти високих цілей реформування та модернізації вітчизняної економіки і соціуму в цілому. Перед вітчизняним академічним співтовариством стоїть важливе актуальне завдання виявлення та висвітлення фундаментальних підойм бажаних суспільних змін у напрямі становлення соціального капіталу.

Наукова категорія «соціальний капітал» активно досліджується в багатьох галузях сучасних знань від 1990-х років. Генезис цього поняття з соціо-

Ц и т у в а н н я: Звонар В.П. Джерела та принципи розвитку соціального капіталу. *Економіка України*. 2021. № 1. С. 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>

логічних концепцій та теорій детермінував найбільшу вивченість соціального капіталу в наукових працях соціологів П. Бурдье, Дж. Коулмана, М. Грановеттера та інших. Передумови економічних досліджень соціальної капіталізації сформовано О. Уільямсоном, Е. Остром, Дж. Б'юкененом, Д. Нортон та іншими зарубіжними вченими-нобеліатами. У цьому контексті вагомим є науковий доробок сучасних українських вчених-економістів В. Гейця, А. Гриценка, Т. Заяць, Н. Супрун, Л. Єлісеєвої та інших.

Незважаючи на глибокий теоретичний аналіз соціального капіталу як категорії та явища сучасної економіки, до сьогодні засади його економічного втілення, а також основоположні механізми, які створюють діяльнісний контекст його появи, залишаються вивченими недостатньо системно і в цілому однобоко. У наукових працях частими є випадки, коли в одному понятті отожднюються джерела й базові складові соціального капіталу, наприклад, соціальні норми, довіра чи соціальна взаємодія. Крім того, досі недиференційованими залишаються принципи, з одного боку, і джерела формування соціального капіталу — з іншого. Це стосується, в першу чергу, дискусії довкола таких категорій, як інститути (організації) та інституційність. Також треба відзначити, що в науковому дискурсі нині фактично проігноровано освітні аспекти проблематики формування соціального капіталу.

Отже, **мета статті** — поглибити розуміння джерел і принципів розвитку соціального капіталу як неодмінної складової процесів соціалізації вітчизняної економіки.

Соціальний капітал — містке і багатогранне поняття. Узагальнюючи різноманітні підходи, його можна спрощено трактувати як стан соціальних відносин, який через взаємоспрямованість інтенсивних соціальних зв'язків надає суспільству в цілому і кожній людині зокрема певні можливості розвитку. Для ідентифікації цього стану важливо звертати увагу на рівень довіри і солідарності, наявність спільних цінностей, норм і правил, переконань та обов'язків членів соціальних груп. Отже, соціальні зв'язки, довіра, норми і цінності тощо є атрибутами соціального капіталу, які невід'ємні від його сутності й формують його основу.

Водночас, розмірковуючи про джерела соціального капіталу, у науковій літературі в першу чергу, як правило, вказують саме на цінності й моральні орієнтири чи норми [1]. Із свого боку зауважимо, що ціннісно-моральні настанови мають розглядатися та аналізуватися передусім у контексті їх осмислення і засвоєння. Розуміння й правильне сприйняття цінностей постають первинним аспектом соціальної капіталізації з більшою ймовірністю, ніж саме по собі існування цінностей та моралі. Тому треба вести мову насамперед про освіту як джерело соціального капіталу, що трансформує морально-ціннісні ідеали в діяльні настанови.

Саме освічений суб'єкт розуміє і здатен свідомо сприймати ціннісні орієнтації, які лежать в основі соціального капіталу: людську гідність, гуманізм, партнерство тощо. Саме такий суб'єкт може адекватно оцінити переваги соціальної поведінки відповідно до зазначених ціннісних настанов, збагнути і диференціювати правильні та хибні мотиви і дії, значимі та, навпаки, нерелевантні обставини вчинків і спонукань. Освіченість дає змогу індивіду зорієнтуватися в соціальній дійсності й належним чином інтерпретувати її з

метою реалізації визначених ціннісних настанов для нарощування соціального капіталу.

Нині у світі об'єктивними стали тенденції актуалізації самоосвіти з огляду на її прямий зв'язок з імперативами становлення інформаційного суспільства. Підстави для розвитку самоосвіти створюють також зростаюча індивідуалізація способу життя людини, неоднозначне сприйняття економічної ефективності та зниження соціальної цінності формальної освіти.

Попри це, першочергове значення для формування соціального капіталу має загальна (шкільна) освіта — з огляду на те, що порівняно з іншими складовими системи освіти вона першою пропонує індивідуальні фундаментальні систематизовані й достовірні знання про оточуючий світ, а крізь призму таких знань виявляється найбільш причетною до своєчасного і свідомого закріплення тих чи інших індивідуальних і суспільних ціннісних настанов. Крім того, загальна (шкільна) освіта неминуче справляє чи не найвагоміший суспільний вплив, оскільки для кожного окремого члена соціуму вона, як правило, є обов'язковою. Ймовірно, саме вона закладає основу реалізації необхідної для розвитку соціального капіталу поведінки індивідів у подальших життєвих періодах — найбільшій залученості осіб і соціальних груп до соціально-економічних відносин [2].

Активізація ролі та потенціалу загальної освіти в контексті процесів формування соціального капіталу відбувається за низки умов. Основною з них є врахування об'єктивної функціональної комплексності навчальних закладів загальноосвітнього напрямку. Це означає необхідність визнання того факту, що школи уособлюють не тільки освітній, а й ресурсний і культурний осередки життєдіяльності громади [3, р. 13]. Треба брати до уваги, що, по-перше, діяльність школи не повинна і не може обмежуватися стінами окремого закладу та виконанням соціальних функцій, делегованих державою (потенціал школи значно більший). По-друге, значущими є різні джерела здобуття знань у школі (не лише формальне навчання, а й освіта через засвоєння практичного досвіду та спілкування в громаді). По-третє, діяльність школи має повністю враховувати специфіку безпосереднього соціального середовища (місцевої громади), з яким школа об'єктивно налагоджує та щодня зміцнює багатогранні зв'язки. По-четверте, школа потенційно може стати локомотивом різного роду позитивних змін у громаді, згуртовуючи місцеве населення. По-п'яте, визнання комплексної соціальної місії школи не суперечить її основній (навчальній) функції, а навпаки — збагачує її, максимально наближуючи зміст освітньо-виховного процесу до реального життя, а також каталізуючи соціалізацію його учасників.

Місія школи у світлі формування соціального капіталу передбачає два взаємопов'язаних компоненти в діяльності навчального закладу: сервісно-освітній та соціально-інтегративний. Перший покликаний перетворити освіту на масове і загальнодоступне благо — сучасний, практичний, зрозумілий і доцільний продукт для задоволення потреб; другий спрямований на те, щоб реалізувати природний потенціал школи стати центром суспільного (у тому числі соціально-економічного) життя та основним ресурсом розвитку громади. Реалізація функціональної комплексності формує школу як багатопрофільний і відкритий інститут співробітництва громади й

адміністрації закладу. Навчально-виховна функція здійснюється в контексті потреб розвитку громади. Управління школою проводиться самоврядним органом — радою, сформованою спільно представниками адміністрації, педагогічного й учнівського колективу, батьківської спільноти, громадських активістів.

Організаційними особливостями школи, необхідними для стимулювання розвитку соціального капіталу в громаді, на нашу думку, є такі. По-перше, школа в громаді має функціонувати після завершення формальної навчальної діяльності (шкільного дня) та передбачати взаємодію з особами всіх вікових категорій і широким колом зацікавлених сторін (не тільки з дітьми чи підлітками). Послуги ж освіти можуть надаватись і контингенту дорослого населення — з метою, наприклад, підвищення кваліфікації. Серед інших видів послуг — оздоровчі, соціальні, культурно-розважальні та заходи, орієнтовані на членів місцевої громади.

По-друге, у школі пріоритетом повинна бути широка демократизація освітнього процесу та шкільного життя в цілому, яка ґрунтується на самоорганізації та самоврядності закладу, засвоєнні всіма учасниками шкільного життя основ громадянської взаємодії (свобода суджень, інтерактивність, критичне мислення, плюралізм, толерантність, етнічна, расова, релігійна, світоглядна різноманітність тощо), пропагуванні переваг демократичних відносин у громаді. Така позиція зобов'язує школу і зацікавлені сторони (батьків і родини, комерційні структури, органи місцевого самоврядування, місцеві конфесійні осередки, вищі навчальні заклади тощо) до горизонтальної співпраці та узгодження позицій — у навчальному процесі, процесі організації шкільних заходів і залученні школи до розвитку громади. Подібною співпрацею забезпечується соціалізація школярів через їхню участь у житті спільноти.

По-третє, школа має активно заохочувати соціальне служіння через дослідження теорії цього виду діяльності та його практичну реалізацію учнівським активом школи для потреб громади. Важливими напрямками діяльності закладу повинні стати фандрейзинг, акумулювання матеріальних і зосередження людських ресурсів, проєктна діяльність — для забезпечення власної діяльності (самофінансування) та покращення якості життя в громаді (зведення велодоріжок для громади, купівля медичного обладнання для місцевих закладів охорони здоров'я тощо). У позакласній соціально значущій діяльності школи мають брати участь її вихованці. Соціальне служіння школи проявляється, зокрема, у дотриманні принципів соціального залучення за допомогою методики інклюзивної освіти (забезпечення рівного доступу до освіти незалежно від фізіологічних особливостей, етнічного та соціального походження, майнового стану і гендеру учнів), а також через роботу з різними категоріями соціально відторгнених осіб (не лише учнями, а й іншими членами місцевої громади).

Четвертою організаційною особливістю роботи школи в напрямі формування соціального капіталу є системні дії щодо соціального згуртування: школа залежить від міри причетності різних верств населення до життя громади, а також має сприяти зростанню цієї причетності власне через присутність такої школи в громаді. Соціальне згуртування зусиллями школи забез-

печує реалізацію локального контексту соціальної політики: школа орієнтується на максимальне використання місцевих ресурсів для вирішення локальних соціальних проблем, природним чином координує зусилля організацій та агенцій у громаді для усунення дублювання функцій і послуг, що надаються населенню.

П'ятою організаційною рисою шкіл, які залучені до становлення соціального капіталу, треба вважати практичну реалізацію концепції безперервної освіти: школа має передбачити можливості формального і неформального навчання в різні періоди життя, заохочувати міжпоколінську взаємодію для обміну знаннями та досвідом. У такий спосіб школа здатна впливати на формування й утвердження світоглядної платформи гуманізації соціально-економічних відносин і актуалізації соціального капіталу: центральний елемент педагогічного процесу в школі повинне становити уявлення про те, що соціальні процеси (у тому числі економічні) та їх учасники є взаємопов'язаними, а тому важливо досягати балансу інтересів і не допускати проявів ринкового фундаменталізму та соціальної несправедливості.

Кожна з цих особливостей може втілюватися на практиці як діяльність освітньо-інформаційного характеру (наприклад, забезпечення учнів теоретичними знаннями про зміст і важливість соціального залучення), так і навчально-прикладна діяльність (наприклад, безпосередні заходи щодо інклюзивного навчання в школі або налагодження нею комунікації з соціально ізольованими членами громади та забезпечення опіки над ними).

Іншим значущим джерелом соціального капіталу є *громадський активізм (громадська активність)*, що асоціюється з цілеспрямованою діяльністю індивідів у конкретній громаді (територіальній, професійній) і на її користь. Громадська активність вимагає належності індивідів до певної громади (соціальної спільноти) і спрямовує їх зусилля на досягнення спільної мети. Саме діяльним залученням осіб у спільноту та актуалізацією їхньої відповідальності за соціальні наслідки своїх дій громадський активізм викликає появу і подальшу реалізацію соціального капіталу.

Активна життєва позиція індивідів часто тлумачиться як центральний елемент пасіонарного світогляду. Концепція пасіонарності свідомо використовується в соціофілософських і психологічних дослідженнях, де найчастіше тлумачиться як характеристика індивіда з високою психологічною і фізичною здатністю та потребою активно діяти для досягнення змін у різних сферах життя. Існує також трактування пасіонарності як соціального явища, яке виявляється в динаміці соціальних систем і відображає ступінь поширення в соціумі поведінкових настанов громадської активності. У цьому розумінні пасіонарність диференціюють з вігросністю як психологічною особливістю — строго рисою суб'єкта, тобто пасіонарність постає характеристикою соціуму, а вігросність — рисою індивіда. У такому тлумаченні вігросність залучено в економічний дискурс і представлено компонентом структури людського капіталу [4]. Пасіонарність і вігросність визначають громадський активізм як джерело соціального капіталу. З практики відомо, що зрілі громади функціонують як асоціації пасіонарів (вігросних осіб), здатних до спонтанної самоорганізації, постійної конструктивної взаємодії з метою ініціювання тих чи інших соціальних змін.

Однією з форм громадської активності є волонтерська діяльність. Сучасний етап розвитку теорії волонтерства представлений трьома сформованими підходами: концепцією громадянського суспільства, економічним і психологічно-трудова підходами. Відповідно до першого підходу, волонтерство природно історично виникає і розвивається під впливом суспільного поділу праці як базова діяльність однієї з великих суспільних підсистем — громадянського суспільства, яка спрямована на зниження соціальної ентропії та дозволяє суспільству в цілому гармонійно функціонувати і розвиватися в інтересах усіх громадян на основі самоорганізації та самореалізації. У результаті інші підсистеми — держава і бізнес — стають соціально відповідальними. Активна участь обивателя в громадському житті, що проявляється в спільній діяльності в мережі різного роду асоціацій, сприяє більш збалансованому суспільному розвитку, утвердженню більш справедливого й мирного суспільства, а також національній ідеї милосердя, людинолюбства, солідарності [5, с. 62].

Для економічного підходу характерний акцент на дослідженні економічного значення функціонування і розвитку діяльності громадських організацій. Цей підхід характеризується уявленнями про сукупний, а не індивідуальний суб'єкт волонтерської праці [6]. Волонтерство тут розглядається як неоплачувана зайнятість. Такий підхід реалізовано в практиці ринку праці розвинутих країн (особливо в періоди спаду виробництва), де існують бюро наймання волонтерів, з якими оформлюються контракти.

Класичний об'єкт психологічно-трудова підходу — розгляд волонтерства з позиції організації, мотивації та стимулювання цього виду трудової діяльності, дослідження особистісних якостей волонтерів [6]. Волонтерство здійснюється в різних сферах суспільного життя і може мати різні мотиви, часто пов'язані з реалізацією права на працю.

На нашу думку, підхід до вивчення волонтерства як феномена має бути комплексним. При визначальній ролі громадянського сектору в процесі становлення і використання волонтерства не можна ігнорувати можливості реалізації потенціалу волонтерської праці за участі інших суспільних інституцій. З кінця ХХ ст. волонтерство у світі розглядається не лише як соціально вмотивоване серйозне дозвілля, але і як системна професійна діяльність [7]. В одних країнах волонтери активно залучаються тільки громадськими організаціями, в інших — і громадськими, і державними установами. Популяризується ідеологія і практика корпоративного волонтерства, що передбачає залучення працівників бізнес-компанії, її партнерів та/або франчайзі до реалізації її соціальних проєктів або соціальних програм та заходів інших ініціаторів, здійснюваних за безпосередньої підтримки компанії. На переконання дослідників, корпоративне волонтерство сприяє вирішенню багатьох внутрішньокадрових питань: воно здатне знизити плинність кадрів і скоротити витрати на навчання персоналу, підвищити мотивацію й продуктивність праці, зміцнити лояльність працівників [8].

Паралельно із цими змінами втрачається традиційне розуміння волонтерства як виду благодійної діяльності. Русійною силою благодійності є почуття морального обов'язку і прагнення робити добро, тоді як волонтерська діяльність поєднує альтруїстичні мотиви і можливості саморозвитку, само-

допомоги, автореабілітації в конкретному соціальному контексті [9]. Волонтерство чинить великий вплив на формування активної життєвої та громадської позиції. Розвиток волонтерства відкриває перспективи залучення раніше незадіяних ресурсів для потреб соціально-економічних реформ.

Без урахування психологічних аспектів волонтерства використання його резервів для розвитку соціального капіталу може виявитися неможливим. У межах психологічно-трудова парадигми волонтерство трактується як діяльність, яка є непримусовою; ґрунтується на прагненні допомогти; як справу, зроблену без попередньої думки про фінансову винагороду [10].

Часто як мотив для волонтерської роботи виступає потреба в контактах з іншими людьми і подолання почуття самотності. Волонтерство відповідає природній потребі бути членом групи, цілям якої волонтер може цілком відповідати. Часто люди не можуть реалізувати всі свої потреби, працюючи тільки за фахом. У цьому випадку волонтерська праця здатна внести розмаїтість, надаючи можливість відволіктися від щоденної рутини. Інші поширені мотиви: навчитися чогось нового; мати якесь заняття і діставати від нього задоволення; відповідати людям на добро добром; боротися з певною проблемою і відчувати свою значимість від цього [11]. Волонтер повинен усвідомлювати, що волонтерська праця передбачає його добровільну участь без оплати, але з правом на компенсацію окремих витрат, вимагає його посильної віддачі відповідно до його здібностей і можливостей, побудована на доброзичливій взаємодії з іншими людьми.

Технічно праця волонтерів зазвичай зводиться до різних видів громадських робіт (будівництво доріг, прибирання територій), організації суспільно корисних заходів (благодійних концертів, збирання коштів на підтримку нужденних), індивідуальної допомоги окремим особам (інвалідам, дітям-сиротам, ветеранам війни), участі в дорадчих органах при владних інституціях; просвітництва, пропаганди чи антипропаганди конкретних питань соціального значення, участі в природоохоронних заходах та ініціативах тощо. Для організації важливо вирішити, які потреби можуть бути задоволені і, власне, якою кількістю волонтерів, а також як буде задіяний кожен з них.

Незважаючи на добровільність, волонтерство не виключає відповідальності: наприклад, за виконання норм і вимог, збереження матеріальних цінностей, діяльність, що шкодить репутації організації, тощо. Усе це свідчить про те, що волонтерство є особливою системою трудових відносин, що, як і будь-яка інша, будується на певних механізмах стимулювання. Практики виділяють три види нематеріального стимулювання: практичне, інформаційне та привілейоване. До першого можна віднести надання волонтерам можливості набуття додаткових знань, навичок, досвіду роботи в різних напрямках тощо, до другого — забезпечення вільного доступу до інформаційних джерел і матеріалів (нових технологій, науково-дослідних розробок та ін.), до третього — надання права безкоштовного користування послугами організації, участі в урочистих, ювілейних заходах, отримання підтримки з боку державних органів влади [12].

Поряд з освітою та громадським активізмом значущим джерелом соціального капіталу є *соціальні інновації*. Серед численних наукових позицій щодо тлумачення сутності соціальних інновацій побутує їх процесне тлумачення,

яке визначає їх як динамічну послідовність винаходження, впровадження, забезпечення підтримки і реалізації оригінальних рішень для соціальних потреб, розвитку соціальних або організаційних структур і практик [13].

Соціальний капітал — це, передусім, практика соціальної взаємодії доброзичливих і взаємокорисних суб'єктів. Він не існує поза соціальним контекстом реальних міжособистісних відносин (обмінів благами). Оскільки і передумови, і характер соціальної взаємодії, як і ментально-культурні особливості самих індивідів, зазнають перманентних змін, трансформуються також і параметри соціальних практик, які асоціюються з формуванням та розвитком соціального капіталу в конкретних умовах. Постійно виникають нові інтереси та потреби, для задоволення яких застосовується соціальний капітал. Власне конфігурація соціальної мережі змінюється під впливом, наприклад, появи нових суспільних верств, розширення або звуження меж існуючих соціальних страт. Соціальні інновації як якісні зміни у способах організації відносин між людьми необхідні для взаємного пристосування змін в одній частині соціальної системи до змін в інших частинах. Ці інновації уможливають існування і відтворення соціального капіталу як практики довіри і співробітництва в різних суспільно-історичних моделях, за різних соціально-географічних чи економічних умов. Саме на цьому ґрунтується логіка твердження про те, що соціальні інновації є визначальними як джерело соціального капіталу.

Одним з проявів інноваційних соціальних практик є виникнення і поширення соціальної імітації, що передбачає застосування елементів гри (ситуаційної імітації) як різновиду творчої діяльності людини в неігрових обставинах реального життя в соціумі [14]. Такими елементами є дотримання певного умовного сценарію та ролей, виконання деякої місії, моніторинг досягнень, система балів, прогрес за рівнями, нагороди і заохочення, випробовування (челендж), колекціонування (здобування) матеріальних чи віртуальних об'єктів (у тому числі статусів), ігрові альянси з іншими учасниками гри тощо [15]. Цими елементами зміщено акцент у діяльності соціальних суб'єктів з примусу чи зобов'язання (покарання за невідповідність нормам) до самоактивності та формування соціальної причетності (визнання та заохочення зусиль з дотримання норм).

Дослідниками встановлено, що в неігрових (у тому числі економічно значущих) ситуаціях імітація достеменно застосовується принаймні від початку ХХ ст. Однак тільки з появою та популяризацією відеоігор (а згодом — онлайн-ігор) вона дістала справжнє поширення як засіб вирішення реальних життєвих проблем. Відео- та онлайн-формати дозволили глибоко збагнути структурну і видову особливості ігор, а також психологію й типажі їх учасників. Масштаби індустрії відео- та інтернет-ігор і захоплення ними поставили перед багатьма практиками питання про оцінку переваг та можливостей гри в широких масштабах. Було виявлено, що елементи гри якнайкраще сприяють добровільному і свідомому залученню осіб та соціальних груп до тих чи інших дій у повсякденному житті (стимулюючи та підтримуючи їхній інтерес), формують суб'єктивну задоволеність (від естетики гри та ігрового процесу, індивідуальних чи колективних досягнень, комунікації тощо), здатні наснажувати і безболісно трансформувати деструктивні звички (у тому

числі соціальні), ефективно протистояти рутині в робочих процесах, забезпечувати конструктивну змагальність між учасниками, і навпаки — за необхідності згуртовувати людей довкола певної цілі. Відтак, з 2010 р. в зарубіжних академічних колах активно точиться підкріплена практичними прикладами дискусія про ігрофікацію як про майбутній соціально-економічний тренд і реальний шанс збалансувати суспільну необхідність та індивідуальні пристрасті, роботу і дозвілля, повинність і добру волю. Водночас ігрофікація не означає спрощення складних проблем чи безцільне відтворення штучно змодельованих ситуацій. Практики переконують, що «ігрове ставлення» до складних проблем уможливорює їх вирішення з найменшим напруженням і природною відкритістю до новацій. А вигадкування умовних об'єктів (статусів, обставин), зрештою, завжди виявляється підпорядкованим практичним цілям. При цьому окремо загострюють увагу на особливостях соціальної ігрофікації, де міжсуб'єктна взаємодія є суттю або основною рисою процесів, що підлягають трансформації у гру.

Не існує обмежень використання ігрофікації чи її окремих елементів за сферами або видами діяльності. Хоча найчастіше вона стає частиною освітніх методик — з метою зацікавити та підтримувати інтерес тих, хто навчається (навчальний відеоконтент, інтерактивні завдання тощо). Також поширено ігрофікацію з маркетинговими цілями (залучення споживачів, підвищення і закріплення їхньої лояльності тощо). Безпосередньо для цілей соціального згуртування ігрофікація застосовується рідше, але прикладів для цього не бракує. Приміром, вона може бути нетривіальним інструментом кадрового менеджменту організації, формування корпоративної культури і т. д. Є прецеденти впровадження ігрових елементів у практику соціального менеджменту державними органами найвищого рівня. Так, альтернативою звичним штрафам для водіїв за недотримання правил дорожнього руху інколи обирають попереднє нарахування конкретної суми балів, яка щоразу зменшується внаслідок скоєного правопорушення. Лише після вичерпання індивідуального бального залишку на порушника накладається грошове стягнення.

На відміну від інститутів центральної влади, органи місцевого самоврядування за сприяння громадянського суспільства і прогресивного бізнесу сміливіше долучаються до соціальної ігрофікації. Більше того, локальні спільноти безпосередньо шукають застосування цієї інновації з метою формування чи зміцнення соціального капіталу в громаді. Підтвердженням цього є популярність гри «Світ Громад» — першої української настільної кооперативної стратегії у жанрі соціального симулятора, розробленої інтернет-сервісом «Світ Громад» із м. Луцьк, який функціонує з 2016 р. і має на меті створення середовища для обміну інформацією між громадами, презентування ними інвестиційних можливостей та розвиткових проєктів, залучення і згуртування місцевих жителів. Механіку гри максимально наближено до життя, а здобути перемогу можна лише через співпрацю і кооперацію. Близько 150 місцевих громад з усіх регіонів України (крім тимчасово окупованих) виявили інтерес до цієї гри. Ними вже було проведено кількочот публічних ігрових заходів. Досвід продемонстрував, що гра сприяє виявленню лідерів у громаді, розвитку громадянських компетентностей моло-

ді, формуванню підприємницької культури підприємництва, моделюванню майбутнього розвитку громади.

Зародження та розвиток соціального капіталу на основі освітніх, активістських та соціоінноваційних ресурсів відбуваються відповідно до визначених принципів. *Принципи формування та розвитку соціального капіталу* — це базові засади існування соціального капіталу як економічного явища. Зосередимо увагу на таких базових принципах:

- принцип соціотропної раціональності;
- принцип складного утилітаризму;
- принцип синергії;
- принцип інституційності;
- принцип соціальної свободи.

Перший принцип ґрунтується на раціональності організації економічної взаємодії. Раціональність конвенціонально була і залишається фундаментом економічних відносин. Її значущість у науковій літературі переосмислено і посилено неінституціональними аргументами, які обстоюють доцільність заміни всеосяжної раціональності обмеженою раціональністю [16]. Обмежена раціональність заперечує абсолютну максимізацію результатів економічної діяльності. Економічний суб'єкт залишається вродженим максимізатором, але лише до певної міри, актуальної для нього за заданого обсягу когнітивних, інформаційних та інших ресурсів. Його вибір способів і мотивів реалізації економічних інтересів завжди раціонально зумовлений, хоча і лімітований інформаційними, когнітивними, часовими, соціальними чинниками. Отже, такими є сутнісні параметри *соціотропної раціональності* як одного з основоположних принципів формування і розвитку соціального капіталу.

У цьому зв'язку значущою є роль ще одного подібного принципу — *принципу складного утилітаризму*, який у процесі формування та використання соціального капіталу актуалізує зв'язок між результатом дій економічних суб'єктів і змістом цих дій стосовно інших суб'єктів. З економічного дискурсу відомо, що складний утилітаризм як поведінкова настанова допускає отримання і максимізацію результату лише за рахунок продуктивних дій учасника трансакцій без шкоди для інших учасників. На противагу йому, простий утилітаризм перетворює отримання результату на пошук ренти (зусилля, не продуктивні й шкідливі для оточуючих і соціуму). Для суб'єкта, залученого до процесів соціальної капіталізації, складний утилітаризм — це засвоєна норма, яка вимагає від нього реалізувати свій економічний інтерес за рахунок створення і примноження благ (у тому числі «інвестувати» час та інші ресурси в соціальну мережу), а не за рахунок експлуатації добробуту чи економічних статусів інших суб'єктів. Такий суб'єкт у відносинах, що передбачають соціальну капіталізацію, завжди націлений на досягнення Парето-покращення — ситуації, за якої виконується Парето-критерій, тобто існує спосіб поліпшити добробут когось із суб'єктів без погіршення добробуту жодного іншого [17]. Принцип складного утилітаризму забезпечує інтереси суб'єкта, не усуваючи і не звужуючи можливості для забезпечення інтересів решти суб'єктів.

Іншим принципом, згідно з яким відбуваються формування і розвиток соціального капіталу, є *принцип синергії*. В економічному дискурсі викорис-

тання феномена синергізму є поширеним; це свідчить, що синергія — універсальна характеристика ситуацій, пов'язаних з реалізацією економічних інтересів. Так, у мікроекономіці, стратегічному та фінансовому менеджменті її розглядають як запоруку оптимального використання ресурсів підприємства, коли доходи від їх спільного використання перевищують суму доходів від використання тих самих ресурсів порізно. У сфері праці синергія означає продуктивну взаємодію керованої та управляючої підсистем трудової організації.

У загальнонауковому значенні синергія — це узгоджена, взаємно підсилена дія двох або декількох факторів, яка створює ефект, більший за просту суму розрізнених впливів цих факторів. Цими факторами щодо соціального капіталу є зусилля різних взаємодіючих суб'єктів з інтеграції економічних інтересів, завдяки чому формується якісно нова платформа для зростання індивідуального добробуту з мультиплікативним ефектом. Синергія соціального капіталу означає включення функції корисності кожного причетного до процесу соціальної капіталізації суб'єкта в спільну функцію, яка відображає приріст корисності в результаті самого факту взаємодії. Суб'єкти сприймають цю взаємодію доцільною. Синергія втілює для них певний *спільний економічний інтерес*, який координує *розрізнені суб'єктні інтереси*. Узгодження інтересів потенційно дає результат, який не тотожний результату механічного обміну благами. У відносинах, що передбачають соціальну капіталізацію, суб'єкти зацікавлені в довгостроковому існуванні та постійному відтворенні обміну. Механічний результат обміну («точкова» вигода кожного суб'єкта) доповнюється позитивною екстерналією у вигляді нового колективного блага — загальної постійної вигоди від взаємодії. За таких умов добробут кожного суб'єкта не тільки не заперечує добробуту інших учасників економічної взаємодії, а й виявляється його запорукою.

Окремим принципом формування та розвитку соціального капіталу є *принцип інституційності*, який означає детермінованість цього виду капіталу соціальними інституціями та інститутами. У цьому зв'язку виникає необхідність висвітлити й уточнити різницю між даними поняттями. Щодо них обох численні наукові джерела допускають використання епітету «інституційний». Як інститут, так й інституція — це базові категорії неінституціональної економіки. Семантична близькість зазначених понять дає підстави багатьом ученим вживати їх як синоніми. Проте часто значення цих понять усе-таки розмежовують. Абстрагуючись від нюансів термінологічної дискусії, пропонуємо взяти до уваги класичний науковий підхід, у межах якого інституція постає: 1) загальносуспільною духовною позицією або поширеним уявленням про спосіб життя в суспільстві («теорією способу життя»); 2) сукупністю соціальних норм або окремою соціальною нормою як базовим регулятором взаємодії суспільства й особистості [18, р. 188]. У цьому розумінні інституції втілюють залежність вартості соціального капіталу від ступеня дієвості — і загалом повноцінності — нормативного середовища, яке задає правила предметної соціальної та господарської взаємодії. Інституції визначають напрям і характер розвитку суспільної системи, а також ті орієнтири, на основі яких відбуваються формування і відбір найбільш ефективних інститутів. Узгоджений з таким тлумаченням інституції інститут

трактується як функціональна організація (організаційна одиниця), утворена для реалізації тих чи інших інституцій та згідно з їх вимогами. Саме такими є соціальні інститути, на які покладено функцію провадження практик соціального капіталу — інститути сім'ї, церкви, громади тощо.

Наріжним принципом розвитку соціального капіталу є принцип свободи. При цьому мається на увазі *соціальна свобода*. Аналіз фахових джерел підтверджує, що в науковому дискурсі така свобода традиційно відмежована від індивідуальної свободи [19]. Різниця між соціальною та індивідуальною свободою є багатоаспектною. Передусім, треба мати на увазі, що індивідуальна свобода — це свобода суб'єкта за егоїстичною природою. Вона певною мірою протистоїть його соціальній залученості й загальною недалекоглядністю може становити небезпеку для формування соціального капіталу. Соціальна ж свобода — це свобода суб'єкта з огляду на множину його соціо-економічних ролей. Така свобода доповнює раціональні очікування та можливості кожного суб'єкта знаннями і можливостями функціонування соціального середовища. Вона неминуче враховує і використовує контекст цього функціонування. Тому соціальну свободу слід сприймати як інструмент подолання природних фізичних та інформаційних обмежень раціональності суб'єктів (обмежень індивідуальної свободи) і розширення спектра індивідуальних намірів та дій. У такому тлумаченні соціальна свобода допускає вільний вибір кожним суб'єктом своєї ролі, самостійне визначення ним доцільного способу своєї участі в економічному обміні, але вимагає визнання ним своєї соціальної причетності.

Соціальна свобода протиставляється примусу у взаємодії. Навіть необхідні обмеження, диктовані ззовні, мають ґрунтуватися на усвідомленій підтримці з боку економічних суб'єктів, інакше вони ризикують стати перешкодами для взаємодії. Їх необхідність неодмінно саботуватиметься як сумнівна, а економічний інтерес залишиться нереалізованим або реалізовуватиметься всупереч їм (болісно і складно).

Соціальну свободу як принцип формування і розвитку соціального капіталу пропонується розглядати на основі такої компонентної структури: 1) громадянська свобода; 2) власне економічна свобода; 3) свобода людського розвитку. Громадянська свобода втілює свободу суб'єкта як члена соціуму від обмежень і насильства з боку інших таких самих членів. Вона передбачає можливості їх взаємного (не одностороннього) впливу, вимагає від соціуму відкритості, публічності, існування чітких і досяжних нормативних вимог. Без громадянської свободи втілення економічної свободи здійснюється непрозора і ризикуює стати нелегітимним в очах соціуму і через те — нетривалим.

Власне економічна свобода відображає право суб'єкта розпоряджатися своєю працею та майном, вільно обирати форми і сфери застосування своїх ресурсів, методи розподілу доходу, споживання благ. З наукових джерел відомо, що економічна свобода є безпосереднім чинником обміну в межах торговельних трансакцій, трансакцій наймання, у конкурентних відносинах і відносинах економічних суб'єктів з державою. Проте економічну свободу слід розуміти широко — як *свободу економічного різноманіття* (суб'єктів, інтересів, способів дії тощо), а не лише як свободу обміну.

В економічно вільних соціальних системах економічну свободу підтримує держава, яка не допускає свого надмірного втручання в економічну сферу. Разом з тим і безконтрольне втручання держави, і необмежена свобода ринкових відносин загрожують системі узурпацією і монополізацією можливостей розвитку. З цих міркувань, до компонентної структури соціальної свободи включаємо свободу людського розвитку, що найчастіше розглядається як процес розширення можливостей і вибору для кожного члена суспільства з метою реалізації потреби прожити довге й здорове життя, маючи, зокрема, безперешкодний доступ до засобів існування. Відсутність і нерівність цих можливостей зумовлюють соціальне відторгнення, під яким традиційно розуміють вилучення індивідів і соціальних груп з соціальної структури і суспільних процесів, їх дискримінацію, безпосередньо не обумовлену ні їхніми індивідуальними рисами, ні характером їхньої діяльності. У свою чергу, соціальне відторгнення блокує забезпечення економічних інтересів, «декапіталізуючи» соціальні зв'язки. За таких умов відбуваються або ерозія соціального капіталу, або його переродження в деструктивні форми, коли відторгнені особи об'єднуються на основі саме спільності свого маргінального становища та завдають колосальної шкоди суспільним системам. Останні, зрештою, виявляються нездатними встановлювати і підтримувати соціальні зв'язки продуктивного характеру. Саме тому дискусія про формування та розбудову соціального капіталу має безальтернативно залучати проблематику людського розвитку.

ВИСНОВКИ

Таким чином, висвітлення джерел і принципів розвитку соціального капіталу є важливим аспектом фундаментального дослідження процесів соціальної капіталізації. У розрізі питання про генезу цього виду капіталу необхідно звернути увагу на потенціал освіти, громадського активізму (особливо волонтерства), а також соціальних інновацій. Яскравим прикладом конструктивного впливу інновацій у цьому контексті є ігрофікація з метою ініціювання та підтримання процесів соціального згуртування. Серед принципів розвитку соціального капіталу основоположними є ті, що утверджують його саме як економічну субстанцію та ресурс. Такими принципами треба вважати соціоцентричну раціональність, складний (Парето-ефективний) утилітаризм, синергію соціоекономічної взаємодії, її інституційну обумовленість, а також свободу (зокрема, її базовий прояв — свободу людського розвитку).

Подальші дослідження варто скерувати в напрямі конкретизації впливу джерел розвитку соціального капіталу на окремі складові останнього. Особливим фокусом майбутніх наукових пошуків має стати розроблення пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення регулювання розвитку соціального капіталу на різних управлінських рівнях з урахуванням специфіки розглянутих джерел і принципів цього розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Буркинський Б.В., Горячук В.Ф. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка // Економіка України. — 2013. — № 1. — С. 67—81.
2. Звонар В.П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії : моногр. / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — К., 2018. — С. 211—224.
3. Decker L.E., Boo M.R. Community Schools: Linking Home, School, and Community / National Community Education Publication Series, 1996. — 30 p.
4. Карпенко М.П. Вигоросность как условие инноваций и фактор развития человеческого капитала // Вестник РАЕН. — 2012. — № 4. — С. 103—107.
5. Підготовка волонтерів до соціальної роботи : навч.-методич. посібник ; [за ред. А.Й. Капської]. — К. : Держсоцслужба, 2005. — 152 с.
6. Кудринская Л.А. Добровольческий труд: опыт теоретической реконструкции : автореф. дис. ... д-ра соц. наук по специальности 22.00.03 / Московский госуниверситет. — М., 2006. — 30 с.
7. Stebbins R.A. Свободное время: к оптимальному стилю досуга ; [пер. Д.А. Кувардина] // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 64—72.
8. Плахова О.М. Корпоративне волонтерство як прояв соціальної відповідальності бізнесу // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — 2014. — Вип. 20. — С. 263—266.
9. Шайнин Т. Социальная работа: идеология профессионализма // Журнал исследований социальной политики. — 2004. — Т. 2. — № 3. — С. 303—328.
10. Маккарлі С., Лінч Р. Управління діяльністю волонтерів. Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства ; [пер. з англ. О. Винничук]. — К. : Ресурсний центр розвитку громадських організацій «Гурт», 1998. — 160 с.
11. Юрченко І. Мотиваційні аспекти волонтерської діяльності / Соціальні виміри суспільства : 36. наук. праць. — К. : ІС НАН України, 2009. — Вип. 1 (12). — С. 361—368 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28844/31-Yurchenko.pdf?sequence=1>
12. Шекова Е. Добровольческие трудовые отношения: основные определения // Человек и труд. — 2003. — № 4. — С. 6—7.
13. Набатова О.О. Соціальні інновації: поняття, види, суб'єкти // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. — 2011. — № 6. — С. 58—66.
14. Кременчуцька М.К. Гра як творча діяльність особистості // Наука і освіта. — 2015. — № 1. — С. 104—108.
15. Werbach K. Gamification. Online course on Coursera Platform / University of Pennsylvania [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.coursera.org/learn/gamification/>
16. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. — 1993. — Вип. 3. — С. 16—38.
17. Law and Economics: An Institutional Perspective ; [W.J. Samuels, A.A. Schmid (Ed.)]. — Boston, Hague, London : Springer Science & Business Media, 2012. — P. 56—57.
18. Veblen T. The Theory of Leisure Class. Economy of Institutions. — N. Y., 1899. — 400 p.
19. Слободянюк Л.М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри : автореф. дис. ... канд. філософ. наук за спеціальністю 09.00.13. — Львів, 2007. — 22 с.

Стаття надійшла 19.10.2020

REFERENCES

1. Burkyns'kyi B., Goryachuk V. Social capital: essence, sources, structure, and its estimate. *Economy of Ukraine*, No. 1, 2013, pp. 67-81 [in Ukrainian].
2. Zvonar V. Social Responsibility as a Socioeconomic Phenomenon: Theory and Ukrainian Realities. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, 2018, pp. 211-224 [in Ukrainian].
3. Decker L.E., Boo M.R. Community Schools: Linking Home, School, and Community. National Community Education Publication Series, 1996.

4. Karpenko M. Vigorosity as a condition for innovations and as a factor of development human resources. *Bulletin of the Russian Academy of Natural Sciences*, No. 4, 2012, pp. 103-107 [in Russian].
5. Preparation of Volunteers for Social Work. A.Yo. Kapska (Ed.). Kyiv, State Social Service, 2005 [in Ukrainian].
6. Kudrinskaya L. Volunteer work: the experience of theoretical reconstruction. Moscow State University, Moscow, 2006 [in Russian].
7. Stebbins R. After Work: The Search for an Optimal Leisure Lifestyle. *Sociological Research*, No. 7, 2000, 64-72 [in Russian].
8. Plahova O. Corporate Volunteering as an Expression of Corporate Social Responsibility. *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society*, Iss. 20, 2014, pp. 263-266 [in Ukrainian].
9. Shanin T. Social work: ideology of professionalism. *The Journal of Social Policy Studies*, Vol. 2, No. 3, 2004, pp. 303-328 [in Russian].
10. McCurley S., Lynch R. Volunteer Management. Kyiv, Resource Center for Development of Public Organizations «Group», 1998 [in Ukrainian].
11. Yurchenko I. Motivational aspects of volunteer activity, in: Social Dimensions of Society. Kyiv, Institute of Sociology of NAS of Ukraine, Iss. 1 (12), 2009, pp. 361-368, available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28844/31-Yurchenko.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
12. Shekova E. Voluntary labor relations: basic definitions. *Man and Labor*, No. 4, 2003, pp. 6-7 [in Russian].
13. Nabatova O. Social innovation: definition, types, subjects. The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University, No. 6, 2011, pp. 58-66 [in Ukrainian].
14. Kremenchutska M. Game as personality's creative activity. *Science and Education*, No. 1, 2015, pp. 104-108 [in Ukrainian].
15. Werbach K. Gamification. Online course on Coursera Platform. University of Pennsylvania, available at: <https://www.coursera.org/learn/gamification/>
16. Simon H. Rationality as Process and as Product of Thought. *THESIS*, Iss. 3, 1993, pp. 16-38 [in Russian].
17. Law and Economics: An Institutional Perspective. W.J. Samuels, A.A. Schmid (Eds.). Boston, Hague, London, Springer Science & Business Media, 2012, pp. 56-57.
18. Veblen T. The Theory of Leisure Class. Economy of Institutions. New York, 1899.
19. Slobodyanyuk L. Human freedom: individual and social dimensions. Lviv, 2007 [in Ukrainian].

Received on October 19, 2020

Viktor Zvonar, Dr. Sci. (Econ.), Senior Researcher,
Leading Researcher of the Department for Studying Issues of Social Capital Formation,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine,
60, Tarasa Shevchenka Blvd., Kyiv, 01032, Ukraine

SOURCES AND PRINCIPLES OF SOCIAL CAPITAL DEVELOPMENT

The paper elucidates the specifics of sources and principles of social capital development as an essential component of economy socialization processes. The potential of education, civil activism (volunteering in particular) and social innovations as sources of social capital development is reasoned. In this respect, the gamification is considered to be a striking example of an innovation with the constructive impact and the ability to initiate and support the processes of social cohesion. The prospects and advantages of gamification are regarded as tangible in view of the fact that its elements are being widely employed by commercial companies in personnel consolidation. In Ukraine, gamification proved effective also in public management for enhan-

cing communication and cooperation in local communities. Both the central government and the local authorities have found the gamification approach valuable in this regard.

The paper argues that the current scientific discourse virtually neglects the significance of educational aspects of social capital formation. It is concluded, that under present conditions education must be deemed as a crucial source of social capital. With reference to this, the paramount importance of general (school) education having probably the strongest social impact is postulated.

It is claimed that basically, the principles of social capital development imply its nature as an economic phenomenon and resource. Such principles include sociocentric rationality, complex (Pareto efficient) utilitarianism, synergy of socio-economic interaction being institutionally preconditioned, as well as social freedom. In this regard, the understanding of the differences between social and individual freedom is deepened. It is proposed to consider social freedom as a principle of social capital development from the standpoint of complexity, which involves taking into account the specifics of civil and economic freedom, as well as the imperatives of human development.

Keywords: *social capital; sources and principles of development; education; activism; volunteering; social innovations.*